

*В.Г. Гончаренко,
доктор юридичних наук
(Академія адвокатури України)*

*В.В. Курдюков,
аспірант
(Академія адвокатури України)*

*К.В. Легких,
аспірант
(Академія адвокатури України)*

Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, експертиза, експертні науки, обов'язкова експертиза, альтернативна експертиза, правові питання.

Питання використання спеціальних знань у судочинстві з певною періодичністю досить активно дискутуються в юридичній літературі. Ми можемо прослідкувати розгортання цих дискусій в працях О.Ф. Аубакірова, Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, В.Г. Гончаренка, Г.І. Грамовича, Ф.Е. Давудова, П.В. Данісвічюса, А.В. Дулова, П.П. Ішенка, Н.І. Клименко, З.О. Ковальчук, В.Я. Колдіна, В.К. Лисиченка, В.М. Махова, Г.М. Надгорного, А.Я. Паліашвілі, М.Я. Сегая, М.О. Селіванова, З.М. Соколовського, В.В. Циркаля, В.І. Шиканова, О.Р. Шляхова та багатьох інших вчених.

Зміни, які відбуваються в світовій економіці та соціальній сфері і, зокрема, в Україні, зумовлюють необхідність розробки нових концепцій розвитку, удосконалення нормативного забезпечення регулювання суспільних відносин як однієї з визначальних ланок прогресу. В Україні,

як і в інших країнах нової демократії, ці питання постають з особливою гостротою, зважаючи на певне відставання організації економічної діяльності, наявність неординарних політичних протиріч і відчутних недоліків нормативної бази та дієвого правосуддя.

В плані великих завдань і перетворень, які стоять перед Україною і повинні втілюватись в життя шляхом різнорівневих і багатоаспектних політичних та правових реформ, одним з провідних напрямів забезпечення цих реформ має бути обґрунтування всіх великих і малих проектів та технологій їх здійснення незаперечними науковими положеннями від найвищого, світоглядного філософського рівня до техніки юридичного діловодства. Такий підхід повинен стосуватися всіх галузей реформування і всіх напрямів правозастосовчої практики.

Тому серед питань надійного і максимального наукового забезпечення право-

суддя в широкому розумінні цього слова, мабуть, найперше місце посідає система нормативних приписів і криміналістичних рекомендацій щодо ефективного використання в процесі доказування в кримінальних справах спеціальних знань. Це цілком зрозуміло, оскільки вирішення переважної більшості ситуацій, які виникають в процесі правового регулювання, вимагає опори на ґрунтовні, досконалі знання, здобуті людством протягом всього його існування.

Такого роду знання, які виходять за межі звичних, побутових знань, дають можливість, за всіх інших умов, здійснювати грамотне і справедливе правосуддя. Ці знання одержали в праві офіційне найменування спеціальних і вимогу розмежування їх в науковознавчому та процесуальному значеннях. Очевидно, що для повноти дослідження треба дати визначення спеціальних знань в обох значеннях, аби в майбутньому мати підстави так чи інакше тлумачити необхідність і допустимість їх застосування в судочинстві, адже без формалізації їхнього використання не можуть прийматись обґрунтовані і законні юридичні рішення.

В наукознавчій літературі спеціальні знання визначаються як результат оволодіння певним рівнем знань і навичок діяльності в конкретній професії та спеціальності [див., наприклад, 29, 1085]. Тобто спеціальні знання здобуваються шляхом освіти і практичної діяльності.

Науковці-юристи, даючи свої визначення спеціальних знань, необхідних для певного забезпечення ефективності судочинства, в принципі не відходять від такого їх розуміння, хоча і конкретизують сферу їхнього застосування. Так, В.М. Галкін вважає їх такими, що “одержані в результаті спеціального навчання або професійного досвіду” [4, 8]. З.М. Соколовський під спеціальними знаннями розуміє “сукупність відомостей, одержаних в результаті професійної підготовки, що створюють для тих, хто ними володіє, можливість вирішення питань у якій-небудь галузі” [30, 202]. Визначаючи це поняття, іноді користуються прийомом протиставлення, як-от: “Спе-

ціальні знання — це знання не загальновідомі, не загальнодоступні, які не мають масового розповсюдження... це знання, якими володіє обмежене коло спеціалістів” [37, 91]. Багато уваги аналізу поняття спеціальних знань приділив Г.М. Надгорний, який сформулював компромісне їх визначення як знань, “що не належать до загальновідомих і утворюють основу професійної підготовки у наукових, інженерно-технічних та виробничих спеціальностях, а також не загальновідомі знання, необхідні для заняття якими-небудь іншими видами діяльності” [20, 42]. Згодом він уточнив це визначення, зорієнтувавши його на кримінальне судочинство, і зазначив, що вони “використовуються для виявлення, закріплення, вилучення, оцінки й дослідження доказів” [21, 18]. З.О. Ковальчук відстоювала введення у визначення спеціальних знань критерію їхньої неочевидності, що, в принципі, як одна з ознак, не викликає заперечень [12, 42].

Варто навести думку В.Д. Арсеньєва та В.Г. Заблоцького, які розглядають спеціальні знання в кримінальному процесі як “систему відомостей, одержаних в результаті наукової та практичної діяльності в певних галузях (медицина, бухгалтерія, автотехніка тощо) і зафіксованих в науковій літературі, методичних посібниках, настановах, інструкціях тощо” [1, 4], та твердження П.П. Іщенка, який ці знання визначає як “будь-які професійні знання, що можуть сприяти у виявленні, фіксації та вилученні доказів” [10, 8].

Багато хто з авторів, які вивчали проблему використання спеціальних знань у судочинстві, виділяють спеціальні знання в галузі права, про що ми вестимемо мову в цій статті далі, а зараз наведемо визначення В.М. Махова, яке є типовим у цьому сенсі: “Спеціальні знання...це знання, притаманні різним видам професійної діяльності, за виключенням знань, які є професійними для слідчого і судді, що використовуються під час розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ у суді з метою сприяння встановленню істини у справі у випадках і порядку, визначених

кримінально-процесуальним законодавством” [19, 46].

Розвиток криміналістики і піднесення її ролі в забезпеченні судочинства дав обґрунтовані підстави деяким авторам у визначення спеціальних знань увести категорію пізнання: ці знання в кримінальному процесі визначаються як “знання об’єктивних закономірностей здійснення процедури встановлення (пізнання) обставин розслідуваного злочинного діяння за його наслідками (слідами) певного виду, якщо ця пізнавальна процедура не є очевидною для широкого загалу” [8, 287]. В.О. Попелюшко, виходячи з міркувань максимального забезпечення захисту прав людини шляхом розширення можливостей використання для цього всього розмаїття знань без жорстких обмежень, пропонує визнати, що “в об’єктивному аспекті до поняття спеціальних знань належать знання із будь-якої сфери людської діяльності, а визначення їх структури та меж відноситься до сфери правотлумачення і в кожному окремому випадку здійснюється правозастосовувачем” [23, 73].

Таким чином, ми можемо на підставі наведених міркувань та їх аналізу зробити кілька висновків. По-перше, слід чітко відмежовувати в функціональному сенсі спеціальні знання як результат професійної підготовки і певну спеціалізовану освіченість окремих людей від передбачених процесуальними законами спеціальних знань, які, маючи за своїм змістом повну тотожність з першими, можуть використовуватись у точно встановлених законом формах і межах. Тобто, повністю індивідуальні до становища носія цих знань і їх споживачів, вони перетворюються на процесуально-правову категорію, використання якої передбачено лише визначеними суб’єктами і у встановлених процедурах, що у кожному випадку їх застосування вимагає наявності одного з передбачених суб’єктів, засвідчення його компетентності, а також узаконених шляхів одержання бажаного результату.

По-друге, в процесуальне визначення спеціальних знань обов’язково повинно

включатись загальнонаукове їх поняття як неодмінна змістова основа поняття процесуального, а останнє повинно визначати лише межі і форми особливого використання цих знань в судочинстві та юридично значущі наслідки такого використання.

Зробивши ці загальні зауваження, ми можемо дати наше визначення спеціальних знань в контексті кримінально-процесуального законодавства. Отже, **спеціальними знаннями в кримінальному судочинстві є знання і навички, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань.**

Спираючись на наведене визначення спеціальних знань, яке, на нашу думку, максимально точно відбиває теоретичні положення наукознавства, законодавства і практику залучення спеціальних знань до відправлення правосуддя, ми можемо констатувати, що спеціальні знання — це не якась об’єктивізована аморфна сума результатів людського пізнання, а диференційовані за ступенем пізнання даного галузевого предмета науки, рівнем оволодіння суб’єктом судочинства та процесуальною компетенцією цих суб’єктів знання, які можуть і повинні використовуватись у доказуванні фактів, необхідних для встановлення об’єктивної судової істини.

Неважко побачити, що особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, адвокат, суддя, спеціаліст, експерт повинні мати відповідні спеціальні знання, необхідні кожному з них для виконання своїх процесуальних і пізнавальних функцій. Кожен з них **зобов’язаний** мати певні спеціальні знання, без яких він не може обіймати ту чи іншу посаду або мати той чи інший статус. Наприклад, слідчий обов’язково повинен мати обсяг знань, володіючи якими він може виконувати передбачені законом функції розслідування (ст. 114 КПК) [15, 306]. Такі знання набуваються під час одержання вищої юридичної освіти і удо-

сконалюються в ході практичної діяльності та використання різних форм підвищення кваліфікації. Звісно, окремі слідчі можуть мати більш глибокі і різноманітні знання, але це є бажаним, а не обов'язковим фактором. Все це так чи інакше стосується й інших суб'єктів доказування, зокрема, адвоката-захисника (ст. 48 КПК) [15, 129]. Тому цілком природним є уявлення про різні рівні спеціальних знань, які повинні мати суб'єкти доказування, з одного боку, і спеціалісти та експерти, — з іншого. Представники другої групи апіорі в своїх галузях повинні мати більш досконалі знання, ніж представники першої. Але вирішальним тут є не різниця в рівнях спеціальних знань, яку також слід враховувати, а в процесуальних формах та результатах застосування цих знань.

Отже, можна сказати, що потреби судочинства і рівні спеціальних знань породжують питання про процесуальні форми їх застосування і розмежування компетенції суб'єктів — носіїв спеціальних знань. Полеміка з цього приводу точиться з різною інтенсивністю ще з початку минулого століття. Було висловлено немало досить аргументованих конструкцій рівнів і форм застосування спеціальних знань, причому науковий аналіз здійснювався, в основному, принципово під кутом зору компетенції суб'єктів доказування. Одні автори до суб'єктів доказування, саме які визнавалися правомочними застосовувати в судочинстві спеціальні знання і науково-технічні засоби, відносили лише осіб, що ведуть кримінальний процес [32, 47], другі — учасників процесу, що виконують у доказуванні не епізодичну, а постійну роль [31, 494], треті — тих, хто здійснює процесуальну функцію [11, 32], четверті вважають, що до них слід віднести без обмежень всіх суб'єктів кримінально-процесуальних відносин [1, 51; 9, 84].

Аналіз процесуальних **повноважень** учасників процесу і юридичної доцільності введення їх у пізнавально-доказову сферу судочинства показує, що наведені та подібні точки зору страждають непослідовністю і не відповідають канонам доказового

права, адже доказування в процесі перш за все і головним чином пов'язується з наявністю самостійних процесуальних інтересів окремих учасників, що є підставою для надання їм права або права і обов'язку збирати та подавати юридичні докази, а також оцінювати їх з метою відстоювання своєї правової позиції або прийняття передбачених законом рішень. Законодавець за цим принципом встановив точний перелік таких учасників, який не підлягає ні обмежувальному, ні поширювальному тлумаченню, а саме: підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, суддя, слідчий, особа, що веде дізнання, прокурор, захисник, цивільний позивач, цивільний відповідач, представники потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача.

Тут виникає цілком резонне запитання: а чи не можуть використовувати спеціальні знання не перелічені вище інші учасники процесу? Відповідь може бути лише одна, — безумовно, можуть, але в приватному порядку, і результати такого застосування не матимуть ніякого юридичного значення, якщо вони не будуть переведені в процесуальне русло за відповідною процедурою компетентними особами. Та й серед суб'єктів доказування наданим їм правом практично користуються, за рідкісними випадками (які все-таки трапляються!), лише суб'єкти, для яких це є професійною діяльністю: переважно — особи, що ведуть дізнання, і слідчі, рідше — прокурори, судді, захисники (адвокати).

Проте кількість випадків безпосереднього використання в своїй діяльності спеціальних знань всіма суб'єктами доказування разом узятими у порівнянні з постійною професійною діяльністю спеціалістів та експертів, які залучаються до участі в процесі суб'єктами доказування, є відчутно невеликою. Тому, вивчаючи процес і наслідки застосування в судочинстві спеціальних знань, не можна залишити поза увагою класифікацію суб'єктів пізнання і доказування, розмежування їхньої компетенції і юридичне значення результатів їхньої діяльності. Оскільки спеціалісти і експерти мають левову частку у використанні

спеціальних знань і науково-технічних засобів, то в основу класифікації повинно бути покладено не ознаку доказування, а процесуальну форму діяльності суб'єктів застосування, маючи на увазі, що все в процесі спрямовано на доказування, але воно здійснюється безпосередньо особами, що мають самостійні процесуальні інтереси, та опосередковано через використання допомоги спеціалістів та висновків експертів.

Не вдаючись в полеміку відносно форм процесуального застосування спеціальних знань, зазначимо, що вже півстоліття панівною є точка зору, яка з невеликими змінами і несуттєвими доповненнями сприймається сучасними вченими і практиками. Ми вважаємо істинним положення, за яким спеціальні знання та науково-технічні засоби в судочинстві застосовуються безпосередньо суб'єктами доказування (ми обґрунтовано переважно будемо звертатися лише до фігури слідчого), спеціалістами в сенсі ст. 128¹ та ст. 270¹ КПК, офіційно призначеними експертами (судовими експертами) [18, 11; 28, 15; 35, 25].

Слідчий є знаковою процесуальною фігурою, здійснюючи збирання і дослідження доказової інформації на основі наявних у нього спеціальних знань, особливо в галузі криміналістики, і за допомогою наданих йому офіційно науково-технічних засобів. В ході проведення слідчого огляду, слідчого експерименту та інших процесуальних дій слідчий вирішує багато завдань дослідницького характеру, результати яких, будучи зафіксованими в протоколах — джерелах доказів, цілком можуть використовуватись як докази у кримінальній справі. Важливо лише, щоб фіксувались не висновки слідчого, його умовиводи, а констатувались засвідчені всіма учасниками слідчої дії факти, які вони реально спостерігали.

Допустимість і корисність одержання безпосередньо слідчим доказових фактів шляхом застосування спеціальних знань знаходить підтримку багатьох авторів, які обґрунтовують свої твердження теоретичними положеннями доказового права і вимогами практики [5, 68; 6, 19], причому

В.П. Колмаков пише, що ідентифікаційні прийоми повністю доступні слідчому, судді, оперативному працівнику [14, 37], М.П. Шаламов виступає за більш широке використання слідчим засобів дослідницького характеру [34, 40–59], З.М. Соколовський впевнений, що слідчий має право у елементарних випадках проводити ідентифікацію цілого за його частинами [30, 72]. Примітно, що ще на зорі ХХ століття, коли науково-технічне забезпечення роботи слідчого було вкрай примітивним, вже лунали прогресивні вимоги, щоб слідчий був “не тільки вправі, але й зобов’язаний звертатися до таких технічних прийомів, які дозволили б відтворити оглядом все істотне” [2, 95], та про те, що “необхідно піднести суддівський огляд (тоді були судові слідчі. — Авт.) на ступінь наукового обслідування — точного, ясного і відчутного” [3, 190].

Таким чином, слідчий (в основному) і названі нами інші суб'єкти доказування утворюють першу групу осіб, яким формально дозволяється використовувати спеціальні знання в кримінальному судочинстві. Тому ми вважаємо помилковим твердження деяких авторів, зокрема, В.М. Махова, що самостійне, без сприяння обізнаних осіб, використання слідчим спеціальних знань не є процесуальною формою їх використання на тій підставі, що в КПК не існує норм про надання йому таких повноважень [19, 74]. По-перше, для слідчих та інших суб'єктів доказування, які за освітою і характером діяльності належать до гуманітарних професій, знання в галузі криміналістичної техніки, що переважно застосовується під час проведення слідчих дій, безумовно, є спеціальними і, по-друге, саме їх використання слідчим на досудовому слідстві та суддею в ході судового розгляду передбачено і навіть рекомендовано цілою низкою норм КПК, зокрема, ст. 85, 85¹, 85², 114, 176, 195. Крім того, приписи ст. 85 КПК дають право слідчому використовувати спеціальні знання та науково-технічні засоби під час проведення будь-якої слідчої дії.

Другою процесуальною формою використання спеціальних знань є участь

у проведенні слідчих та судових дій **спеціаліста**. Ним практично одноставно на підставі кримінально-процесуальних норм вважають особу, яка володіє знаннями та навичками і залучається органом дізнання, слідчим, прокурором або судом для сприяння у виявленні, закріпленні та вилученні доказів [наприклад, 10, 10].

Процесуальні обов'язки і права спеціаліста точно викладені в законі. В ст. 128¹ КПК сказано, що спеціаліст зобов'язаний за дорученням слідчого брати участь у проведенні слідчої дії, використовуючи свої спеціальні знання і навички для сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають під час проведення слідчої дії [15, 328, 547]. Правильною слід визнати практику, коли участь спеціаліста не обмежується лише проведенням слідчої дії, а охоплює і підготовку до неї, і обробку результатів, наприклад, упакування речових доказів, бо в деяких випадках некваліфіковане здійснення цих заходів може звести нанівець результати всієї слідчої дії.

Підкреслюючи зростаючу роль спеціалістів у розслідуванні, а також у судовому розгляді справ, необхідність розширення сфери застосування їхніх знань і навичок, варто вказати на неприпустимість змішування функцій спеціалістів з функціями експертів, коли перші на підставі огляду слідів та інших об'єктів на місці події роблять висновки, наприклад, про непридатність слідів для ідентифікації, про що робиться відповідний запис в протоколі огляду.

Не викликає сумнівів положення, що якщо слідчий може й сам застосувати які-небудь засоби, все ж краще ці операції доручати спеціалісту. Це дозволить слідчому ефективніше проводити слідчі дії в тактичному плані. Значне розширення використання знань спеціалістів, безумовно, слід визнати позитивним явищем. В той же час слідчі нерідко передоручають спеціалістам застосування криміналістичної техніки, не контролюючи їх, сподіваючись на їхній

досвід і знання, а це іноді призводить до того, що фіксуються такі обставини і предмети, які не мають відношення до справи, а важливі — ігноруються. Це особливо буває помітно під час фотографування і відеозйомок, які виконуються спеціалістом.

Керує слідством і веде його слідчий. Тому дії спеціаліста в ході проведення слідчих дій повинні здійснюватись за вказівкою і з дозволу слідчого. Це правило особливо важливо виконувати в тактичному відношенні, оскільки лише слідчий, що веде розслідування і почав вже логічну діяльність щодо виявлення обставин даного злочину та має, крім іншого, більш-менш широку інформацію, здобуту з багатьох джерел, зможе правильно визначити конкретні завдання розслідування у даній справі, обсяг інформації та межі дослідження доказів. Найкваліфікованіший спеціаліст без слідчого не зможе логічно, цілеспрямовано і повно застосувати науково-технічні засоби та точно спрямувати в належне русло свої знання.

Спеціаліст не є самостійною процесуальною фігурою, а виступає як технічний помічник слідчого і діє лише в межах компетенції останнього [15, 328]. Тому він не може бути суб'єктом доказування ні за яких умов і ні в якому сенсі. В зв'язку з цим не можна не визнати помилковим твердження В.Д. Арсенєва і В.Г. Заблоцького, які вважають, що спеціаліст виступає як суб'єкт доказування, котрий бере участь у всіх трьох елементах цього процесу — збиранні, дослідженні й оцінці доказів [1, 71]. Ці автори дуже вільно трактують поняття доказування в кримінальному процесі, безпідставно не обмежуючи його ніякими формальними рамками. Відчуваючи слабкість своєї позиції, вони зразу ж застерігають, що "процесуальною особливністю доказової діяльності спеціаліста є відсутність у більшості випадків будь-якого **специфічно оформленого результату її**. Вона начебто розчиняється в доказовій діяльності слідчого і суду та її результатах... Тому необхідно визнати неприпустимим хоча б часткове передоручення слідчим спеціалісту проведення слідчої дії і оформлення

її результатів” [1, 72]. З цієї плутанини випливає, що названі нами автори, підносячи спеціаліста до рівня суб’єкта доказування, тут же фактично спростовують своє твердження, заявляючи, що діяльність спеціаліста начебто “розчиняється” в доказовій діяльності слідчого, тобто вона явно в процесуальному сенсі не є самостійною.

Третьою процесуальною формою використання спеціальних знань є проведення судової експертизи, яка призначається у випадках, коли для вирішення питань, що мають значення для справи, під час провадження у справі необхідні спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Експертиза може бути проведена спеціалістами практично у будь-якій галузі знань, а експертом може призначатись будь-яка особа, яка не зацікавлена у справі та яка формально й фактично є обізнаною у даних питаннях [15, 223; 19, 79]. Висновок експерта належить до джерел доказів, бо на підставі проведених досліджень встановлюються **нові дані**, які є доказами у справі і належать до особистих доказів, оскільки вони формуються і виходять від людини [15, 196, 198].

Не дивлячись на те, що висновок експерта ґрунтується на даних певної галузі знань, які знаходяться за межами обізнаності слідчого, чому він, рівно як і суд, повинен покладатися на високу фахову підготовку і добросумлінність експерта, останній тим не менше не належить до кола суб’єктів доказування, бо не має самостійного процесуального інтересу. Тому В.Д. Арсеньєв і В.Г. Заблоцький припускаються грубої помилки, стверджуючи, що експерт виступає і як суб’єкт, який бере участь в збиранні (поданні) доказів [1, 59], оскільки експерт бере участь, виконуючи волю компетентних осіб, у **формуванні** доказів, а **збиранням** їх і **оцінкою** займаються за визначенням лише слідчий та інші особи, які саме на основі збирання і оцінки доказів можуть відстоювати свою процесуальну позицію (доказування) та вимагати прийняття відповідного юридичного рішення.

Здобування доказових фактів шляхом використання спеціальних знань у формі

експертизи не викликає ніяких сумнівів, коли мова йде про знання, які виходять за межі професійних знань слідчого, проте коли ми стикаємося з необхідністю використання спеціальних криміналістичних знань, представником яких за освітою є слідчий, то виникає проблема ґносеологічного і процесуального чину. Справа в тому, що в криміналістиці, точніше — в криміналістичній техніці, немає чітких розмежувань між названими спеціальними криміналістичними знаннями і професійними знаннями слідчого [19, 48]. Адже, як ми вже визначили, слідчий під час проведення слідчих дій використовує спеціальні знання, а спеціаліст, якого слідчий запрошує для допомоги, діє виключно в межах компетенції слідчого. Зовсім інакше виглядає ситуація, коли слідчому треба пояснити на основі криміналістичних знань якість явища і, оцінюючи закономірності його розвитку, зробити певний умовивід. У даному випадку наявність у слідчого таких знань не звільняє його від необхідності призначення експертизи, бо суміщення функцій суб’єкта доказування і суб’єктів, що залучаються до забезпечення процесу доказування, є неприпустимим [19, 77]. Очевидно, що одного критерію “спеціальні знання” для розмежування компетенції слідчого й експерта-криміналіста недостатньо [6, 21].

Експерт у ході проведення спеціалізованого дослідження, використовуючи всю різноманітність видів розумової діяльності і застосовуючи найрізноманітніші реєструючі й дослідницькі науково-технічні засоби, підходить до найвідповідальнішого етапу — до оцінки встановлених даних і формулювання на підставі такої оцінки свого висновку. Останній в кожному випадку експертизи є підсумком пізнання об’єктивної дійсності. Тому, на нашу думку, потрібно виділити два критерії розмежування компетенції експерта-криміналіста і слідчого. По-перше, експертне дослідження речових доказів повинно проводитись на підставі спеціальних криміналістичних знань особи, яка це дослідження робить. По-друге, результатом такого дослідження має бути оціночне судження з умовиводом

[6, 25]. Свого часу під різними кутами зору подібні думки висловлювали й інші вчені [13, 107; 25, 223; 36, 81].

Авторитет висновків експертів надзвичайно високий, оскільки в них зосереджена передова наукова думка і багаторазово перевірений досвід професіоналів. Тому, не дивлячись на те, що в нашому кримінальному процесі жоден з доказів не має наперед встановленої сили, під час оцінки доказів суб'єктами доказування висновку експерта мимовільно надається особливе значення, висловлюється особлива довіра. Це явище легко пояснюється у психологічному відношенні, але у теоретико-прикладному плані вимагає зміцнення непохитності принципу вільної оцінки доказів. Саме до руйнування цього принципу веде тенденція, що виникла в надрах професійної експертної діяльності, до виділення з галузевих наук “експертних знань” та “експертних наук” і надання діяльності експерта елементів юридичного доказування [22, 37; 24, 31; 26, 19, 164].

На наш погляд, автори цієї точки зору припускаються методологічної помилки. Тут, передовсім, потрібно виходити з поняття експертизи та її співвідношення з тією галуззю знань, залучення яких необхідно для вирішення спеціальних питань, що виникають. Експертиза являє собою дослідження речових доказів та інших об'єктів особами, обізнаними у спеціальних галузях знань, з метою одержання висновку і широко застосовуються в торгівлі, медицині, будівництві, економіці, екології, міжнародних відносинах. Означені експертизи в своїй пізнавальній сутності нічим не відрізняються від експертиз, які проводяться за дорученням правоохоронних органів, або так званих судових експертиз. У всіх без виключення сферах людської діяльності суть експертизи може бути лише одна — наукове, на рівні сучасних уявлень даної конкретної науки, витлумачення, роз'яснення якої-небудь обставини або факту шляхом вивчення, дослідження відповідних вихідних даних. Експертиза — це застосування положень тієї чи іншої науки як цілісної системи певних знань. Виділення

специфічних “експертних” знань із загальної системи даної науки викликає уявлення про ці знання, як про якісь особливі знання, що виходять за межі предмета даної науки, проте засоби, методи і методики предметних експертиз складають елемент змісту відповідних наук.

Давно вже у вченні про загальнонауковий метод експертних оцінок встановлено, що він за своєю сутністю є шляхом до опосередкованого пізнання, а тому не можна розвивати криміналістику, відносячи розробку питань, пов'язаних з дослідженням речових доказів, виявлених у процесі розслідування, до одної дисципліни, а розробку методів розслідування — до іншої. Криміналістика охоплює весь комплекс питань, пов'язаних з роботою слідчого у розслідуванні злочинів і роботою експерта-криміналіста у дослідженні речових доказів.

Отже, не потребує великих зусиль довести, що якщо “експертні знання” виходять за межі даної науки і утворюють новий предмет, тобто відбивають специфічні закономірності об'єктивного світу (його фрагмент), то утворюється нова наука, і розмова про “експертні знання” у даній науці втрачають сенс. Якщо ж ці знання залишаються у межах даної науки, то їх відособлення веде до схоластики і шкідливого прагматизму.

З позиції вчення про пізнання сам по собі термін “експертні знання” є некоректним. Знаннями, необхідними для наукового витлумачення того чи іншого факту, за ідеєю володіє кожний спеціаліст у даній галузі, якщо йому доручити проведення експертизи. При цьому не має ніякого значення, вперше даним спеціалістом проведеться експертиза чи для нього це звичне заняття. Природно, у другому випадку він буде краще виглядати у технічному і методичному відношеннях, але знання предмета даної науки від цього аніскільки не зміняться і не будуть чимось специфічним через те, що вони застосовуються при проведенні експертизи. З великою умовністю експертними можна назвати знання саме у частині методики і техніки застосування

даних конкретної науки при проведенні експертиз, хоча тут більше підходять поняття навичок і наукової творчості. Предметно-гносеологічна ж сутність науки залишається непохитною, незалежно від мети і суб'єкта застосування її положень.

Концепція “експертних наук”, яку ми критикуємо, теоретично виявляється неспроможною, а слідування їй на практиці приводить до формального перебільшення ролі експертизи у судовому пізнанні, розмиттю кордонів між слідчою (судовою) і експертною діяльністю і гальванізує давно відкинута ідею “експерт — науковий суддя”.

Досліджуючи проблеми спеціальних знань у судочинстві, не можна залишити поза увагою питання про спеціальні правові знання і можливість їх використання у формі судової експертизи.

Довгі роки в юридичній науці панувала доктрина про неприпустимість в судочинстві експертного дослідження правових питань, що з огляду на професійну підготовку і діяльність осіб, які мають право вирішувати справи по суті, не вимагає використання спеціальних знань, бо в процесуальному сенсі такі знання для цих осіб до спеціальних не належать [10, 8; 15, 224; 17, 115; 19, 46; 21, 18; 23, 72]. Ідея такої заборони є повністю зрозумілою і, на перший погляд, достатньо обґрунтованою — не допустити втручання в **юридичну** діяльність органів досудового розслідування і суду, чим забезпечити їх процесуальну незалежність, збирання й вільну оцінку доказів на основі своїх обов'язкових професійних **юридичних** знань і формування неупередженого переконання як мотиву та підстави прийняття правового рішення. Проте на якомусь етапі ця конструкція почала пробуксовувати. Коли остаточно завершилася дискусія відносно природи криміналістики і вона незаперечно була визнана юридичною наукою, а потім з'явилося обґрунтоване твердження, що вона є міжгалузєвою юридичною наукою, яка забезпечує певним чином правове регулювання будь-яких явищ, котрі виникають в суспільстві і потребують такого регулювання [7, 13], — на порядок денний постало питання про правомірність

криміналістичної експертизи, яка на досудовому слідстві посідає провідне місце серед інших судових експертиз. Виникла тупикова колізія: з одного боку, юридичні знання не належать до спеціальних, з іншого — знання в галузі юридичної науки криміналістики є спеціальними, бо інакше не було б підстав призначати криміналістичні експертизи [6, 20; 19, 47; 21, 15].

Щоб зберегти непорушно не у всьому переконливу концепцію, її прихильники вдалися до наукознавчого аналізу і, правильно звернувши увагу на те, що наука містить знання різних рівнів, на цій підставі віднесли нижчий рівень знань криміналістики до компетенції слідчого (будемо вважати, що й інших суб'єктів доказування), а вищий рівень її знань природничо-технічного характеру — до компетенції експерта-криміналіста, надавши цьому, вищому рівню знань статус спеціальних. Інакше кажучи, один з підрозділів єдиної юридичної науки криміналістики вони віднесли до спеціальних знань, а решту — до професійних знань слідчого без ознаки спеціальних [19, 47; 21, 16].

Перший крок до визнання правомірності експертизи з правових питань об'єктивно було зроблено, хоча аргументацію щодо цього ніяк не можна визнати переконливою. Справа в тому, що наука визначається як сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність і яка включає як діяльність щодо одержання нового знання, так і її результат — суму знань, що лежить в основі наукової картини світу (його фрагмента). Безпосередньою метою науки є описання, пояснення і передбачення процесів та явищ дійсності, які складають предмет її вивчення, на основі відкритих нею закономірностей [29, 876]. Таким чином, наука являє собою цілісну систему діяльності і знань, які дозволяють пізнати якийсь фрагмент дійсності. Будь-яка наука може бути витлумачена як окрема “логіка” і методологія, оскільки закони, принципи, теоретичні положення кожної з них в їх цілісності мають певне методологічне значення в процесі пізнання [7, 11].

Якщо виділити з науки якусь її складову і надати їй самостійного значення у пізнанні об'єктивного світу, то це вже буде нова, відокремлена наука, природно, зі своїм предметом і окремонауковими методами. Тому, вирішуючи питання про можливість залучення спеціальних знань конкретної науки до вирішення завдань судочинства у формі експертизи, слід говорити про рівні спеціальних знань, рівні проникнення даною наукою в глибини сутності речей. При цьому треба точно уявити, що наука має всі рівні своїх даних, взятих разом, вона не може бути “більш науковою” або “менш науковою”, в той час як її представники, безумовно, мають різні рівні оволодіння її багатствами, а коли мова заходить про споживачів її даних, то рівень їхніх знань повинен бути таким, щоб забезпечити нормальне виконання ними своїх професійних (посадових) функцій, що й відбувається, в основному, на практиці. Коли ж цих **необхідних** знань виявляється недостатньо, то практика вимагає втручання осіб з більш високим рівнем спеціальних знань — експертів, які здатні внести в пізнавальний процес елемент наукової творчості (метод експертних оцінок) і видати результат вирішення поставлених перед ними завдань у вигляді власного науково обґрунтованого умовиводу.

Виходячи саме з таких позицій, окремі автори цілком резонно зазначають, що серед юристів існує спеціалізація, причому, часом, — досить істотна, а тому було б неправильним з боку слідчого ігнорувати поглиблені знання юристів, що спеціалізуються в якійсь вузькій сфері правової діяльності [19, 47]. Судді, прокурори, слідчі, адвокати достатньо обізнані з необхідними у повсякденній роботі на певному рівні галузями права, — зауважує В.О. Попелюшко, — “але ні у кого не виникає думка зупинити процес для оволодіння ними відповідними специфічними правовими знаннями, щоб вирішити справу по суті” [23, 73]. Тут, безумовно, потрібна допомога відповідних фахівців-юристів.

У випадках конкуренції норм права, наприклад щодо кваліфікації злочину,

може виникнути потреба у застосуванні спеціальних знань найвищого теоретичного рівня, особливо якщо врахувати величезну кількість розбіжностей у кваліфікації та просто неправильної кваліфікації у всіх судових інстанціях. При цьому слід зазначити, що дуже грамотні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України щодо кваліфікації приймаються з залученням могутнього наукового потенціалу Науково-методичної ради, до складу якої входять видатні науковці-юристи. Такі роз'яснення мають всі ознаки експертизи, висновки якої апріорі застосовуються на практиці.

Цілком природно, що тут виникає логічне запитання, чому юрист-практик у випадках колізії правових норм і пробілів у законодавстві не може використати в доказуванні допомогу експерта-правознавця, який на підставі своїх **спеціальних** знань висловить науково-теоретичне оціночне судження щодо правової кваліфікації конкретних обставин і діянь? Відповідь повинна бути позитивною, по-перше, тому, що вирішується питання кваліфікації в теоретичному, **абстрактному** сенсі, не зачіпаючи конкретних оцінок вини, осудності, відповідальності, і, по-друге, висновок експерта, як і інші докази, не має наперед встановленої сили, і слідчий (суд) приймає його в системі з усіма доказами [17, 116]. При цьому не викликає сумнівів допустимість альтернативної експертизи.

Викладене спонукає нас навести ще один аргумент на користь експертизи з правових питань під кутом зору буквального тлумачення ст. 75 КПК, яка рекомендує призначати експертизу в тих випадках, коли для вирішення певних питань потрібні **наукові**...знання [15, 223]. Але ж слідчий і суддя не є науковцями в галузі права (хоча у виключних випадках вони можуть ними бути, захистивши кандидатські або докторські дисертації), а їхні знання є необхідним мінімумом науково обґрунтованих знань, необхідних їм для нормального здійснення однотипної професійної діяльності. Тому норма ст. 75 КПК не перешкоджає призначенню судової експертизи з метою **наукового** (очевидно — науковцями!) пояснення

правових явищ і фактів та висловлення щодо них наукових оціночних суджень.

Тому ми, поділяючи погляди А.О. Селіванова і високо оцінюючи його аргументацію на користь правової експертизи, наведемо його визначення цієї експертизи, яка уявляється як дослідження матеріальних і процесуальних ознак актів, що підлягають вивченню в суді за їх змістом і формою, і результати якого ґрунтуються на висновках судових експертів з метою надання допомоги суду у досягненні об'єктивності у доказуванні, дотриманні принципів рівності, змагальності, презумпції невинуватості та захисту прав і свобод громадян [27, 24].

Завершуючи аналіз питань застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві, не можна залишити поза увагою питання обов'язкового призначення судових експертиз. Наш законодавець в ст. 76 КПК встановив чіткий перелік випадків обов'язкового призначення експертиз, який не підлягає поширювальному тлумаченню [15, 227]. В ст. 433 КПК, яка встановлює предмет доказування у справах про злочини неповнолітніх, міститься ще одна підстава обов'язкового призначення експертизи [15, 869]. Як видно з переліку цих випадків, обов'язкові експертизи призначаються, коли питання стосуються людини та її життєдіяльності, для чого законодавець передбачає необхідність залучення спеціалістів у галузі медицини або психіатрії. Визнавши, що фактично єдиним об'єктом обов'язкових експертних досліджень є людина, законодавець визначив, що такі дослідження повинні проводитись лише в зазначених ним випадках [16, 113].

Список літератури:

1. *Арсеньев В.Д., Заблоцкий В.Г.* Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела. — Красноярск: Изд-во Красн. ун-та, 1986.
2. *Бразоль Б.Л.* Очерки по следственной части. — Петроградъ, 1916.
3. *Владимировъ Л.Е.* Ученіе объ уголовныхъ доказательствахъ. — Ч. III. — СПб, 1910.
4. *Галкин В.М.* Средства доказывания в советском уголовном процессе. — Ч. 2. — М.: ВНИИСЭ, 1968.
5. *Герасун Л.* Огляд речових доказів у криміналістичному кабінеті // Радянське право. — 1963, № 5.

Між тим, за межею цього принципового законодавчого припису залишилась сфера психічних станів і діяльності людини, не обтяженої душевними захворюваннями, коли виникають сумніви у нормальності розвитку, адекватності дій та їх самооцінки, здатності передбачати наслідки своїх вчинків [33, 254].

Основний сенс і проблема нашого занепокоєння полягає в тому, що на лаву підсудних потрапляє людина, відносно якої, як рівної серед рівних, не може бути прийнято рішення, яке хоча б на йоту не враховувало всі особливості її психіки у всіх її проявах, що буде запорукою дійсно справедливого правосуддя.

Тому, на нашу думку, доцільно доповнити ст. 76 КПК необхідністю проведення обов'язкової судово-психологічної експертизи у певних випадках, коли а) виникають обґрунтовані сумніви у можливості людини (а не тільки неповнолітнього) повністю усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати їх наслідки; б) є підстави вважати, що людина за своїм психічним розвитком не досягла рівня віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, хоча її біологічний вік передбачає таку можливість; в) характер дій людини і її стан після їх вчинення свідчать про наявність у неї фізіологічного афекту.

Вважаємо, що є цілком резонні підстави для поширення дії правил обов'язкового призначення судово-психологічної експертизи на потерпілих і свідків, звичайно, з певними корективами [16, 116].

6. *Гончаренко В.Г.* Науково-технічні засоби у роботі слідчого. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972.
7. *Гончаренко В.Г.* Методологічні проблеми вчення про предмет криміналістики // Актуальні проблеми криміналістики. — Харків: Гриф, 2003.
8. *Свтушенко А.Д.* Концепція спеціальних знань у кримінальному процесі: криміналістичний аспект // Актуальні проблеми криміналістики. — Харків: Гриф, 2003.
9. *Зусь Л.Б.* Механізм уголовно-процессуального регулювання. — Владивосток: Изд-во Влад. ун-та, 1976.
10. *Ищенко П.П.* Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). — М.: Юрид. лит., 1990.
11. *Каз Ц.М.* Субъекты доказывания в советском уголовном процессе. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1968.
12. *Ковальчук З.А.* К вопросу о разграничении компетенции при исследовании вещественных доказательств // Криминалістика и судебная экспертиза. — К., 1964. — Вып. 1.
13. *Колдин В.Я.* Идентификация при производстве криминалистических экспертиз. — М., 1957.
14. *Колмаков В.П.* Вдосконалювати тактику проведення ідентифікаційних слідчих дій // Радянське право. — 1968, № 10.
15. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.Т. Маляренка та В.Г. Гончаренка. — К.: Юрисконсульт, 2007.
16. *Курдюков В.В.* Деякі питання обов'язкового призначення експертизи в кримінальному процесі України // Вісник Академії адвокатури України. — 2007. — Число 1(8).
17. *Легких К.В.* Метод експертних оцінок при вирішенні правових питань в кримінальному судочинстві // Вісник Академії адвокатури України. — 2006. — Вип. 3(7).
18. *Лисиченко В.К., Циркаль В.В.* Формы использования специальных познаний и виды участия специалистов на предварительном следствии // Применение специальных познаний в борьбе с преступностью. — Свердловск, 1983.
19. *Махов В.Н.* Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений. — М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 2000.
20. *Надгорный Г.М.* Гносеологические аспекты понятия “специальные знания” // Криминалістика и судебная экспертиза. — К., 1980. — Вып. 21.
21. *Надгорный Г.М.* Соотношение специальных и юридических знаний // Криминалістика и судебная экспертиза. — К., 1984. — Вып. 28.
22. *Надгорный Г.М.* Предмет судебно-экспертной отрасли знаний и предмет судебной экспертизы // Криминалістика и судебная экспертиза. — К., 1976. — Вып. 13.
23. *Попелюшко В.О.* Спеціальні знання в кримінальному процесі та захист // Вісник Академії адвокатури України. — К., 2006. — Вип. 3(7).
24. *Романов Н.С.* Закономерности и механизм формирования предмета судебной экспертизы и предмета отрасли судебно-экспертных знаний // Криминалістика и судебная экспертиза. — К., 1980. — Вып. 21.
25. *Сегай М.Я.* Методология судебной идентификации. — К., 1970.
26. *Сегай М.Я., Стринжа В.К.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). — К.: Ін юре, 1997.
27. *Селиванов А.О.* Проблеми запровадження в судовому процесі правової експертизи як умови досягнення об'єктивного і обґрунтованого судового рішення // Організація адвокатури і надання правової допомоги в демократичному суспільстві. — К.: Академія адвокатури України, 2002.
28. *Селиванов Н.А.* Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений // Вопросы криминалистики. — М., 1964. — № 12.

29. Советский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1981.
30. Соколовский З.М. Понятие специальных знаний // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1969. — Вып. 6.
31. Теория доказательств в советском уголовном процессе. — М.: Юрид. лит., 1973.
32. Ульянова Л.Т. Оценка доказательств судом первой инстанции. — М.: Госюриздат, 1959.
33. Холопова Е.Н., Иванова А.А. Судебно-психологическая экспертиза в оценке следователей, адвокатов и судей Украины // Актуальні проблеми криміналістики. — Харків: Гриф, 2003.
34. Шаламов М.П. Некоторые проблемы советской криминалистики. — М., 1965.
35. Шиканов В.И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. — Иркутск: Вост.-Сиб. книж. изд-во, 1973.
36. Штротас А.Ю. Основания и формы деятельности сведущих лиц в советском уголовном процессе // Сборник научных работ. — Вильнюс, 1963. — Вып. 1.
37. Эйсман А.А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). — М.: Юрид. лит., 1967.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы понятия специальных знаний вообще и специальных знаний в процессуальном смысле, применения специальных знаний в формах непосредственного их использования следователем и иными субъектами доказывания, специалистом как процессуальным помощником следователя (судьи) и судебным экспертом, разграничения компетенции следователя и эксперта-криминалиста, обосновывается необходимость и возможность проведения судебных экспертиз для решения правовых вопросов, предлагается расширить круг обязательных экспертиз путем введения в него судебно-психологической экспертизы для решения конкретно указанных в статье вопросов.

SUMMARY

The article tackles the issues of the notion of special knowledge in general and special knowledge in procedural sense, the application of special knowledge in the forms of their direct usage by the investigator and other subjects of proof, specialist as a procedural assistant of the investigator (judge) and a legal expert, the sharing of competence of the investigator and an expert-criminalist. There is an explained necessity and a possibility of carrying out of forensic expertise for the solution of legal issues, there is also an offer to broaden the circle of obligatory expertise by means of introduction forensic expertise for the solution of the issues defined in the article.

*Рекомендовано кафедрою кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 25.06.07